

ԲՆԱԿԱՆ ՄԷՆԱՎԱՅՐԸ

Վանից արեւելք, մոտավորապես վեցժամյա հեռավորության ճանապարհ է մինչև Արճակի լիճը, որին տեղացիները Առնակու ծով էին անվանում, իսկ տեղական թուրքերը՝ էրշեք գանըղ (Արճակի ծով)։

Լճի արեւմտյան ափին, պատի նման կանգնած է Կըզըլջա կոչվող լեռն ու մշտամուտյա լեռը, որոնքից ու հյուսիսից՝ ընդարձակ, հարթ, կանաչ մարգագետիններ են։ Լիճն օղակված էր արեւելքից՝ Արճակ ու Խառակոնիս, իսկ արեւմուտքից՝ Կըզըլջա ու Մխկրներ հինավուրց հայկական գյուղերով։ Լիճն ընկած է լայնահոս մի հովտի եզրին, իսկ վերջինս էլ օղակված է հյուսիսից՝ Հասփատանա սար ու Աղթազաղ լեռներով, հարավից՝ էրկըթներ (կամ Առնակու սար), Գնձան սար և Աղտաշա սար լեռնազառքներով։

Աշխարհագրական այս դիրքի շնորհիվ էր, թերևս, որ ժողովուրդը հնուց ի վեր ասում էր. «Առնակ՝ մատընկի ակ»։ Արճակի լիճն անվերջ փոփոխում էր իր ընթացքը տարածքը և ընդլայնվում ի հաշիվ հյուսիսարևելյան հարթ մարգագետինների։ Մեծ եղեռնին նախորդող տարիներին լիճը երեսունյոթ վերսափից ավելի շրջագիծ ուներ։

Լիճն են թափվում արեւելքից՝ Խառակոնսա գետը, որին տեղացիք եռ կես էին անվանում և Պստիկ կամ Առնակու կետը, իսկ հարավից՝ Խնոյանուր և Մալալու գետը սակավաջուր գետակներով։ Վերջին երեքն ամռանը վերածվում էին բարակ առուների։

Արճակի շրջի շուրջ դառնալի է՝ մեծ քանակությամբ բուրակ (պարակ) է պարունակում, ունի մաքրող ու բուժիչ հատկություն։ Գավառի բնակչությունը լճափից բուրակ էր հավաքում, որպեսզի ձմռանը լողացներ անասուններին, ինչպես նաև օգտագործեին հոգևոր լվանալիս և օձառ եփելիս։

Բուրակ հավաքելը կատարվում էր հետևյալ

կերպով։ Աշնան ամիսներին, մայրամուտին, գնում էին լճափ (օրվա այդ պահերին սկսվում էր տեղատեղությունը), քամին արագորեն շորացնում էր տղամարդի ափը և աղանման նստվածք առաջացնում։ Ավելի էին այդ աղանման նստվածքը և տուն բերում։ Մեկ օր այն փոքր էին արևի առաջ, ապա կրագույն դարձած փոշին լցնում ծածկի անկյունը ու ամրոգ տարին օգտագործում։

Արճակի լճում ոչ մի անասուն ձուկ չկար, լիճ թափվող դետակներում և կամ լճափյա մարգագետիններում ծղծլացող բազմաթիվ աղբյուրներից մեկն ու մեկում հազվագեղ նկատվում էր տառեխ։

Շրջակա անասնապահները տարին մեկ կամ երկու անգամ իրենց անասունները բերում էին լճափ, «շորի» (աղի), այն հավատով, որ «ծովային» օգը շնչելով, անասունները զերծ են մնալու դարաղ հիվանդությունից, թեև մշակական այդ «ծովային օգը» շնչող և նրա մարգագետիններում արածող Արճակի և Խառակոնիս անասունները երբեք էլ զերծ չէին հիվանդություններից։

Ամռանը դաշտերում ու լուռներում գալերի երևալը հազվագեղ չէր. գրանք օրը ցերեկով ոչխարներ էին խլում հոտից։ Հայերը հրազեն պահելու իրավունք չուներին, և գալերն աներկյուղ դիմում էին որսի։ Աղվես ու նապաստակ էլ ջատ կային։

Լեռներում բանջարի գնացած կանայք և ցախավեացու բերող տղամարդիկ հիացքով էին պատմում իրենց տեսած եղևիկների ու եղջերուների մասին։ Կային նաև արջեր։

Արճակի լճափյա ճլճուտներն ու եղեգնուտները, մանավանդ հյուսիս-արևմտյան եզրի, մարդու հասակի կրկնակի բարձրություն ունեցող, խիտ ճիւղերով օղակված ճյւղ գյուղ կոչված հսկայական ճահճուտը ամռանը անվտանգ ապաստարան էին չվող ջրային թռչունների համար։ Ամրոգ

ամառը, լճի երեսին լողում էին անհամար սագեր, լուսդեր, ճայեր, կիվիվներ, ձկնկուլներ և այլ թռչուններ:

Գարունը դեռ լրիվ չրացված, բարձր բարդիների կատարներին և դուղական մի բանի հին ամրոցների (սթարի կոնաձև կառուցվածք՝ մեջը ցան լցնելու համար) գլխներին գրած իրենց ըններ նորագույն էին դալիս գարնան առաջին ավեսարներն՝ արազիները և շրջապատը լցնում իրենց կոռուցների կապիկափումներով: Արտերում թռչկուտում էին սերմնադոմանները, սարյակները, արատյաններն ու գեղնափորիկները, քարերի արանքներում ուստոստում էին լորերն ու կաքավները, ամենուրեք իրենց պայծառ ու երփնեխան փետուրներով փայլիլում էին ներկարարներն ու մեղվաբանները, ծառաստաններում տարածվում էր հո-

պոպները կանչը, սրահների ու խորթանոցների պատերին իրենց կավաջեն ընկներն էին ձեփում շինականների սիրելի ծիծեռնակները, օդում եռտնկյունի կաղմած, կոկոռներով իրենց վերադարձն էին ավետում կուռնկները, Գյաղնայի իւրունկ ու երկար կիրճի ժայռակույտերում բույն էին դնում պառնուկների մեծության, անձեռնմխելի սրբություն հանաչված ծանրաթուղ արուսները, բալկերի վրայով սավառնում էին հավի ճակերին սիրահար ուրուները:

Թռչունների բազմազանությունը ամռանն էլ, Ձմռանը մնում էին ագռավները, ճնճուկներն ու կաքավները: Ձմռանը որս անելը մեղք էր համարվում: Անասնակների գնացող շինականները կողովներ էին շարտում քուջուջ անող կաքավների վրա և բռնում:

ԱՐՃԱԿԻ ԳԱՎԱՌԻ ԳՅՈՒՂԵՐՆ ՈՒ ԱՋԳԱԲՆԱԿԱՊԻԹՅՈՒՆԸ

Արճակն առաջներում եղել է զուտ հայկական պավա՝ երեսունից ավելի դուղերով:

Վերջին շրջանում հայկական էր մնացել միայն վեց դուղ:

1. Արճակ (դավառի կենտրոն), բաղկացած 60 տնից:

2. Խոտակոնիս (Արճակին ամենամոտիկ դուղը), բաղկացած 200 տնից:

3. Կրգրջա (լճի հակադիր ափին), 55 տուն:

4. Մխկրնեւ (նույն ափին), 60 տուն, հայտնի էր կավատի մշակումով և ձիթավաճառությամբ:

5. Նարաթ՝ 20 տուն:

6. Պալսեզիկ՝ 16 տուն:

Այնուհետև գալիս էին այլ ընակչություն ունեցող, երբեմն հայախառն դուղեր:

7. Գյնդալավա, ուր կեսից ավելին հայեր էին, մյուսները՝ ասորի: Ընկած էր Վան տանող ճանապարհին: Գյնդալավայի բաղամարտի մարգագետինը ուղևորների հանգստավայր էր: Եթե մի ընտանիքի մասին խոսք լիներ, թե նրանց աանը բաղամարտի երթեկներն էին, ասում էին՝ «Գյնդալավա չիմանի, մեյն կընի, տասն կիճնի»:

8. Խնու, զուտ ասորական հին դուղ, ուներ իր հողերը հովիվը՝ կաշա (քահանա), որը 1915 թ. եղեռնի օրերին քաջարար մարտնչում էր Արճակից Վան փախչող ինքնապաշտպան հայերի շարքերում:

9. Աղաաշ, քրդական դուղ, Արճակից բաժանվում էր մի բարձր բլրով: Ստ նախկինում եղել էր զուտ հայկական դուղ: XVIII դարավերջին այնտեղ աեղավորվել էր մի քանի տուն քուրդ:

Եկվորները հետզհետե աճելով, սկսել էին ճնշել հայերին այնքան խստորեն, որ վերջիններս ցրվել էին:

10. Մալավա, սա դուցե դավառի ամենից շուտ հիմնադրված քրդական դուղը լինելու: Գյուղացիք պատկանում էին ոչ համիդիե աշիրաթների ցեղախմբերին և ղրաղվում էին հողագործությամբ ու անասնապահությամբ:

11. Քրդվան, հիմնադրվել էր նախկինում Արճակին պատկանող հողամասում, հետզհետե ընդլայնել իր տարածությունները և առաջացել մինչև ս. Սարգիս կոչված բլուրն ու կանգ առել, տիրելով բլրի արեելյան մասին: Բնակիչները համիդիե չէին, ղրաղվում էին հողագործությամբ ու խաշնարածությամբ: Արճակ դուղը առավելագույն Քրդվան դուղի քրդերից էր վարձում դուղի նորագործին (պահապան):

Քրդվանցիներն առանձնակի հարգանք ունեին արճակցի հայերի հանդեպ, որովհետև արճակցի դուռներ էին ու նրանց համար սայլ ու դուրբան էին շինում կամ նսրոգում: Իսկ քրդերն սրհնսար բարձր զնահաաող ժողովուրդ են:

12. Վերին և Ներքին Մագրա, հիմնվել էին 1850—55 թվականներին: Փոքրիկ դուղեր էին ու պատկանում էին երկու քուրդ ընկերի:

13. Ռաճմիճ, փոքրիկ քրդական դուղ էր, համեմատաբար հին, ընակչությունը ղրաղվում էր ոչխարապահությամբ, հողագործությամբ և մանր ավաղակությամբ: